

Lietuviškoji kultūrinė tapatybė atlydžio laikotarpiu: dailės nacionalinio savitumo samprata ir dailė gyvenamajai aplinkai

PILLĖ VELJATAGA

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
pille.veljataga@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjama lietuviškosios kultūrinės tapatybės saugos ir raiškos atlydžio laikotarpio pradžios dailės lauke tema. Tiriama taikomosios dailės – vienos iš dailės šakų, kuriose anksčiausiai prasidėjo vadavimasis iš socrealizmo kanono ir modernėjimas – kritinė refleksija. Siekiama atskleisti Lietuvos dailininkų bendruomenės poziciją, nukreiptą prieš oficialiajame diskurse ir meno praktikoje gyvavusią atributišką dailės nacionalinio savitumo sampratą ir jos pastangas rūpintis gyvenamosios aplinkos estetinė kokybe.

Esminiai žodžiai: Lietuvos dailė sovietmečiu, atlydžio laikotarpis, tautinė tapatybė, meno nacionalinis savitumas, taikomoji dailė.

Tyrinėjant sovietmetį Lietuvoje, paskelbta nemažai istorikų, literatūrologų, kultūrologų, filosofų, menotyrininkų studijų bei monografijų, šaltinių, atsiminimų.¹ Dė-

mesys sovietmečiui neslūgsta, dailės laukas tiriamas įvairiais rakursais.² Meno kaip

1 Streikus, A. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2018; *Lietuviškoji nomenklatūra 1956–1990 metais: tarp sovietinės sistemos ir neformalių praktikų*. Šaltinių rinkinys, sud. S. Grybkauškas. Vilnius: Aukso žuvis, 2015; Ivanauskas, V. *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005; Putinaitė, N. Šiaurės Atėnų tremtiniai arba Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius: Aidai, 2004; Laukaitytė, R. Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944 – 1961). *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, p. 153–177. Ūsaitė, K. Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980. *Genocidas ir rezistencija* 2(18), 2005. p. 119–131. Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir sąvokos.

sud. A. Kalėda, R. Kmita, D. Satkauskytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019; *Nevienareikšmės situacijos. Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; *Tarp estetikos ir politikos. Lietuvių literatūra sovietmečiu*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

2 Rubavičius, V. *Tarybmečio dailininkų „laisvosios kūrybos zona“*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2020; Veljataga, P. Stalininio laikotarpio dailės kritika Lietuvoje: doktrininė retorika ir meniškumo sauga. *Logos*, 2019, Nr. 99, p. 135–142; Veljataga, P. Kas nutiks Čiurlioniui? Ideologinės manipuliacijos 1950-ais Dailininkų sąjungoje vykusiame aptarime „Dėl M.K.Čiurlionio kūrybinio palikimo įvertinimo“. *Čiurlionis ir pasaulis. Estetikos ir meno tyrinėjimai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019, p.497–509; Jankevičiūtė, G. Dailininkas politikos spąstuose: Lietuva 1939–1944 m., *Menotyra*, 2018, t. 25, nr. 4, p. 317–338; Jankevičiūtė, G. Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai. *Menotyra*, 2009, t. 16, nr. 3–4, p. 130–149; Antanavičiūtė, R. Stalininis

tautinės tapatybės saugos ir raiškos veiksmo samprata yra dalis meno nacionalinio savitumo tematikos, kurią, baigiantis stalinizmui ir prasidedant atlydžio³ laikotar-

„penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m., *Menotyra*, 2009, t. 16, nr. 3/4, p. 161–172. Grigoravičienė *Asmenybės kultas* Lietuvos dailėje po „asmenybės kulto“. Asmenybė: menas, istorija, dabartis, sud. R. Vasinauskaitė, *Kultūrologija* 15, Vilnius: 2007, p. 306–338; Dovydaitytė, L. Ekspresyvumas kaip kalba ir ideologija „Atšilimo“ laikotarpio Lietuvos tapyboje. *Acta Academia Artium Vilnensis*, 2006, 43, p.199–212; Grigoravičienė, E. Sovietmečio dailė: tyrimų prasmės ir metodologijos klausimai, *Lietuvos dailės istorikų draugijos biuletenis*. 2006, Vilnius: VDA leidykla, p. 21–26. Grigoravičienė, E. Tema, gyvenimas, žmogus – kūrybiškosios socrealizmo plėtros gairės. *Menotyra* 40 (3), 2005, p. 28–41; Pleikienė, I. Tarp mito ir tikrovės. Dailės cenzūra sovietinėje Lietuvoje. *Naujasis Židinys–Aidai*, 2007, Nr. 4, p. 89–94; Jankevičiūtė, G. Dailė kaip propaganda 1939 – 1940 m. *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 121–139; Grigoravičienė, E. Dailė: Tapyba [Lietuvos tapybos nuo 1960 m. iki šių dienų istorija]. Modernaus meno muziejaus internetinis projektas, <http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-istorija/6871> Natalevičienė, L. Taikomoji dailė 1955–1974: Folklorinis modernizmas, *Lietuvos kultūros istorija nuo pokario iki šių dienų*: taikomoji dailė, Modernaus meno centras, <http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-istorija/taikomoji-daile/19551974-folklorinis-modernizmas/>

3 Atlydys (dar „atšilimas“, „atodrėkis“), vertinys iš rusų kalbos žodžio „оттепель“, yra metaforinio pobūdžio terminas, apibūdinantis Sovietų Sąjungos istorijos laikotarpį, prasidėjusį po Stalino mirties, Nikitai Chruščiovui tapus TSKP CK generaliniu sekretoriumi (1953–1964). Jo valdymas, trukęs nuo 6-ojo dešimtmečio vidurio iki maždaug 7-ojo dešimtmečio vidurio, rusų paprastai ir vadinamas „хрущевская оттепель“. Jam būdinga santykinė visuomeninio gyvenimo liberalizacija, tam tikra politinio ir visuomeninio gyvenimo demokratizacija, cenzūros susilpnėjimas, dialogo su Vakaraais pradžia, didesnė kūrybinės veiklos laisvė. Šios laikotarpio ypatybės ryškiai kontrastavo su būdingomis stalinizmo epochai. Baliutytė E. Atlydys. Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir sąvokos, p. 33.

piui, imtasi aptarinėti ne vien socrealizmo direktyvų skelbėjų pusėje, bet ir menininkų bendruomenėje.

Straipsnio pavadinimo formuluote „lietuviškosios kultūrinės tapatybės“ siekta įvardinti tai, kad, apibūdinant SSSR tautų meno „nacionalinį savitumą“, sovietinė estetika žodį „nacionalinis“ (rusų kalboje „национальный“ – tautinis) vartojo etnokultūrine tautiškumo reikšme, o kalbėjimas apie „naciją“ kaip politinę tautą buvo uždraustas. Sovietų sąjungos tautoms leista turėti tik etnokultūrinę tapatybę, kuri turėjo pasireikšti taip kaip nurodyta meno „nacionalinės formos ir socialistinio turinio“ doktrinoje, t. y. sovietinės estetikos meno tautinio savitumo sampratoje.

Straipsnio tikslas – aptarti, kaip šeštojo dešimtmečio viduryje formavosi Lietuvos dailininkų bendruomenės požiūris, kritikuojantis oficialiajame diskurse ir meno praktikoje įsitvirtinusių atributišką taikomosios dailės nacionalinio savitumo sampratą ir kaip raginta rūpintis gyvenamosios aplinkos estetinė kokybe.

Įžanga

1956 m. SSKP XX suvažiavime Nikitos Chruščiovo kalboje buvo sukritikuotas Stalino asmens kultas. „Stalino asmens kultas Lietuvoje 1956–1961 m. nunyko „taikiai“, nebandant kritiškiau vertinti režimo palikimą, juo labiau nebuvo kalbama apie nusikaltimų įvardijimą, pasmerkimą, aukų reabilitavimą. Asmens kultui buvo leista tiesiog „užsimiršti“. [...] Tik po šešerių metų šis vardas galutinai išnyko iš prospektų, laikraščių pavadinimų, iš miestų aikščių buvo pašalintos paskutinės skulptūros ir bius-

tai [...] „Atšilimo“ tendencijom Lietuvos SSR vadovybė ilgai priešinosi [...], kitaip nei Rusijoje, faktai apie represijas, tremtį, aukas Lietuvoje nepateko nei į grožinę, nei į istorinę lietuvių literatūrą...“⁴. Socialistinio realizmo doktrina transformuojama atmetant paradiškumą ir schematiškumą, imtos vartoti formuluotės „vidiniai išgyvenimai“, „individualus menininko požiūris“, kanonas prarado apibrėžtumą, įsileista modernizmo⁵.

Socialistinio realizmo teorijos postulatą „sovietinis menas – socialistinis savo turiniu ir nacionalinis savo forma“ buvo paskelbtas stalininiais laikais ir, anot monografijos „Socialistinis realizmas: amžininko žvilgsnis ir šiuolaikinis žvilgsnis“ autoriaus Jurijaus Borevo, nepaisant teorinio prieštaravimo, „suteikė meninei praktikai ir meno kritikai bendro pobūdžio nuostatą: meno kūrinys privalo tarnauti socialistinių idėjų plėtotei, sklaidai ir įsikūnijimui gyvenime, bet tuo pačiu rašytojo kūryba

neturi prarasti nacionalinių ypatumų“, su „nacionalinės formos“ traktuote siejama „liaudiškumo“ kategorija; postuluojama, kad sovietinė literatūra pasižymi žanrine ir siužetine įvairove, joje pasinaudojama folkloriniais šaltiniais, sovietinių respublikų menas „yra praturtintas kiekvienos tautos buities detalėmis, kultūriniu savitumu“⁶.

Dailės „nacionalinis savitumas“ ar „nacionalinis charakteris“ privalėjo būti grindžiamas pažangia realistine nacionalinės dailės tradicija ir liaudies meno, cituojant dažną frazę, „kūrybišku panaudojimu“, o tai reiškė folklorinius siužetus bei įvaizdžius ir liaudies dailės ornamentų bei spalvinių derinių stilizavimą, t. y. dailės ir architektūros istorijoje žinomo „nacionalinio stiliaus“ modelio taikymą. Tam parankios dekoratyvinės ir taikomojosios dailės šakos, knygų bei taikomomoji grafika. Stalininių laikų visuomeninių pastatų freskose, mozaikose, keramikiniuose pano molbertinės tapybos principais kuriamus tikroviškus vaizdus rekomenduota apreminti liaudišku ornamentu jį panaudoti unikalų ir serijinės gamybos taikomosios dailės dirbinių dekoravimui. Merginos tautiniais rūbais glazūruota statulėlė, iš medžio išdrožti tautosakos ir literatūriniai personažai tiko režimo skatinamam fasadiniam, atributiškam „nacionaliniam savitumui“ vizualizuoti. Oficialiosios retorikos atstovų požiūriu būtent tokia lietuviškosios tapatybės raiška privalėjo tenkinti tarybinę lietuvių liaudį. Bet sulyg pirmaisiais politinio ir kultūrinio klimato

4 Laukaitytė, R., p. 172.

5 „1957 m. SSRS dailininkų suvažiavimas patvirtino naują dailės plėtros programą. Prasidėjo kokybiškai naujas dailės valdymo ir kūrybiškojo socrealizmo, arba socialistinio modernizmo, etapas: iš dailininkų oficialiai reikalauta originalesnės „tikrovės interpretacijos“, lakoniško apibendrinto vaizdo, emocinės įtaigos, kūrybos aistros ir formų įvairovės“ Grigoravičienė, E. Dailė: Tapyba. „[G]arsus taikomosios dailės istorikas Aleksandras Saltykovas perskaitė pranešimą „Apie dekoratyvinę dailę“, kuriame kritikavo ydingą „požiūrį į dekoratyvinę dailę iš vaizduojamosios dailės pozicijų“.[...] Siekdami nustatyti taikomosios dailės vietą tarp kitų meninės veiklos sričių, 6 dešimtmečio antroje pusėje sovietiniai dailės teoretikai ir estetikai [...] karštai diskutavo apie taikomosios dailės specifiką. Modernių taikomosios dailės dirbinių stilių jie vadino gana aptakiai – „naujuju“. Natalevičienė, L. Taikomoji dailė 1955–1974: Folklorinis modernizmas.

6 Боров, Ю. Социалистический реализм: взгляд современника и современный взгляд. Независимая академия эстетики и свободных искусств, 2008. с. 143–146

švelnėjimo požymiais ėmė netenkinti dailininkų bendruomenės. Panaši padėtis buvo sovietmečio literatūroje: „Literatūros tautosakiškumas suvoktas kaip nacionalinio stiliaus atributas, kurį, viena vertus, buvo nesunku pakreipti socialiniams ir ideologiniams tikslams (ankstyvuojų sovietmečiu), kita vertus, būtent tautosaka 7–9-uoju dešimtmečiais teikė impulsų vadinamajam etniniam modernizmui ir buvo aiškiai patriotiškai angažuota“.⁷

Dailė gyvenamajai aplinkai

Stalininių laikų pabaigą ženklinę procesai anksčiausiai prasidėjo architektūroje ir taikomojoje dailėje. Centrinės valdžios 1955 m. nutarime „Dėl nesaikingumų pašalinimo projektavime ir statyboje“ kritikuojamas stalininis ampyras. Sparčiai statomi daugiabučiai namai ir modernistinės architektūros visuomeniniai pastatai, dėmesys skiriamas gyvenamojo interjero apipavidalinimui. Sovietmečio taikomosios dailės tyrinėtoja Lijana Natalevičienė nurodo, kad atlydžio laikais „sovietiniai funkcionieriai valstybės mastu kasdienę aplinką ėmė laikyti gyvenimo kokybę lemiančiu ir asmenybę auklėjančiu veiksniu“, buvo iškeltas šūkis „dailė – buičiai“, dailininkai įtraukti į buities modernizavimą⁸.

Lietuvos dailės lauke pirmu žingsniu stalininio kanono atmetimo link tapo „Tarprespublikinė (Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR) taikomosios – dekoratyvinės dailės ir liaudies vartojimo dirbinių pra-

moninių pavyzdžių paroda“ (nuo 1955 m. birželio iki metų pabaigos Taline, Vilniuje, Maskvoje, 1956 m. pradžioje – Rygoje), kuri rugsėjo mėnesį buvo daryta Vilniuje ir surengtas aptarimas – konferencija.⁹ Pranešimus skaitė ir diskusijose kalbėjo dekoratyvinės ir taikomosios dailės šakų dailininkai, žinantys dalykų padėtį Dailės fondo sistemai priklausančiuose „Dailės“ kombinateuose bei pramonės įmonėse¹⁰. Konferencijoje buvo aptaromos, sugretinamos trijų respublikų ekspozicijos, jose rodyta unikali dailininkų kūryba ir serijiniai taikomosios dailės dirbiniai. „Literatūra ir menas“ publikavo žinomų meno lauko veikėjų pasisakymus apie parodą ir Lietuvos taikomosios dailės šakų plėtotę, išpūdingi buvo eksponatų (virš 4 tūkstančių) parodos žiūrovų (apie 12 tūkstančių) skaičiai¹¹.

9 Lietuvos TSR dailininkų sąjunga, Pabaltijo tarprespublikinės taikomosios dailės parodos Vilniuje aptarimo – konferencijos Vilniuje medžiaga: dienotvarkė, pranešimai, pasisakymų tekstai, rezoliucija ir kt. 1955 m. lapkričio 14–15. Lietuvos literatūros ir meno archyvas, F. 146, ap. 1, b. 162, l. 223.

10 Dailės kūrinių puošti gyvenamajai aplinkai gamyba 6–7 dešimtmečiais perėmė „Dailės“ kombinatai, to ėmėsi ir jiems pavaldžių meno dirbinių įmonių meistrai, o dailininkai kūrė etalonus kombinatų serijinei gamybai. Kombinateuose sutelktos stipriausios to meto menininkų pajėgos. Meistrai atlikėjai nedideliu tiražu daugino dailininkų kūrinius (vadinamoji „mažatirazė gamyba“). „Dailės“ kombinatai buvo labai svarbūs kuriant taikomosios dailės techninę bazę ir gerinant jos meninį lygį. Nors jie buvo steigiami stambiems kūriniams ir serijinės gamybos dailės darbams atlikti, ten sukurti medžio, metalo, odos dirbiniai – kaip alternatyva pramonei gamybai – plačiai pasklido tarp vartotojų, ugdė jų skonį ir meninius poreikius. Natalevičienė, L. Taikomoji dailė 1955–1974: Folklorinis modernizmas.

11 Strolis, L., Balčikonis, J., Gudynas, P., Daukantas, F. Taikomajai ir dekoratyvinei dailėi – platesnį kelią į mases. *Literatūra ir menas*, 1955 10 29

7 Bernotienė, G. Tautosaka sovietmečiu. Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir sąvokos, p. 379.

8 Natalevičienė, L. Taikomoji dailė 1955–1974: Folklorinis modernizmas.

Konferencijos dalyviai kėlė Lietuvos taikomosios ir dekoratyvinės dailės problemas. Dailėtyrininko Vlodo Drėmos pranešime daug kalbama apie serijinės gamybos taikomąją dailę: kaimyninių šalių „dirbiniai ryškūs savo nacionaliniu charakteriu, ir iš karto galima išskirti, kur, pvz., latvių, kur estų keramika, kur latvių ar estų tekstilė ar kiti gaminiai nes ten deramai pasinaudota liaudies meno palikimu [...] Tas nacionalinis charakteris išplaukia iš to, kad menininkai su meile atsineša į savo tautos meninį palikimą, ko, deja, nėra pas mus [...] nors figūruoja lietuviška ornamentika, tautiniai raštai, bet tie raštai įgauna kažin kokį keistą šabloną“¹².

Pranešėjas pateikia pavyzdžių: „Dailės“ kombinatuose ir ypač „Audėjo“ fabrike gaminamų audinių „raštai, paimti iš rinktinių audinių, padidinti, su labai ryškiomis spalvomis ir gaunasi stambus raštas, visiškai netinkamas, kaip drabužinei medžiagai.“¹³ Pasak Drėmos, net jei audinys buvo skirtas sceniniams tautiniams kostiumams, pernelg grubiai stilizuotas. Apie monumentaliją dekoratyvinę dailę pasisakiusi Rachilė Krukaitė kritikavo valdininkų požiūrį, esą per brangu užsakyti kūrinių dailininkams ir dėl to kavinių ir klubų interjerai apipavidalinami diletantiškai: „iš liaudies audinių kompi-liuotą ornamentą, gal iš juostų, kartais nuo prijuosčių ar lovatiesių, apie dešimt kartų padidintą, grubiai suprastintą ir trafaretų pagalba perneštą ant sienų arba lubų ir sąžiningai nepalikta nei kvadratinio decimetro be ornamentų, kad nors atsikvėpti, ir tai nepagailėta nei aukso nei sidabro.“

Viską atliko dažytojai be jokių projektų, patys spalvas ir raštus iš knygų ėmė, o po poros metų vėl tenka remontuoti, taigi švaistomi valstybės pinigai, o juk bendradarbiaujant su dailininkais ir architektais „įmanoma ant lygiai nudažytų sienų kasmet įvykdyti po projekto dalį, t. y. vienais metais gal keramikinių frizų, kitais metais įstatyti vitražą ir t. t.“¹⁴. Vieno iš pasisakiusių požiūriu, padėti iš dalies būtų galima taisyti išleisus interjero dekoravimo pavyzdžių albumą¹⁵.

Pasak prieškarinio laikų baldų dailininko Jono Prapuolenio, mūsų pramonės gaminami baldai „daugumoje kartoja senas atgyvenusias miesčioniškas formas, nesistengiama [...] sukurti nacionalinės specifikos naudingus taikomosios dailės dirbinius“ ir, kad padėtis pasikeistų, baldų gamyklose turėtų atsirasti Meno tarybos bei dailininkų etatai¹⁶. Architektų vardu pasisakęs pranešėjas apgailestavo kad, kitaip negu estai ir latviai, neeksponavome interjero apipavidalinimo projektų, kad šioje srityje architektai ir dailininkai per mažai bendradarbiauja ir būtina Dailės institute vėl įsteigti panaikintą interjero katedrą. Visi kalbėjusieji įvardino vienus ar kitus organizacinius bei technologijų tobulinimo nesklaidumus, kurių nepanaikinus nepakils pagal dailininkų sukurtus etalonus „Dailės“ kombinatuose gaminamų serijinių dirbinių meniškumas ir kokybė, nebūs įvairresnio asortimento. Daugelio pranešimų pirmos pastraipos – apie gyvenamosios aplinkos estetinę kokybę ir jos svarbą ugdant visuomenės skonį bei nemokšiško valdininkų požiūrio šiuo klausimu kritika.

12 Lietuvos TSR dailininkų sąjunga, Pabaltijo tarprespublikinės... p. 31.

13 Ten pat.

14 Ten pat, p. 56 – 57.

15 Ten pat, p. 120.

16 Ten pat, p. 83.

„Literatūroje ir mene“ buvo publikuotas V. Drėmos, V. Galdiko ir A. Skinkio straipsnis, „Reikia žygio prieš chaltūrą“¹⁷, parašytas redakcijai reaguojant į visuomenės nusiskundimus kad „trūksta pigių ir gražių meno kūrinių o jų vietoje plinta chaltūrinis šlamštas“. Beje, kreipimasis visuomenės vardu galėjo būti ir inscenuotas. Straipsnio autoriai aiškino padėtį ir publicistiškai aštriu tonu tvirtino – reikia „žygio prieš chaltūrą“.

Vilniuje ją gamina „miesto apipavidalinimo kontora ir du ar trys artelės „Menas“ cechai, kuriuose reklaminius standus ir plakatus daro nieko neišmanantys apie plakato meną, diletantiškos iškabos ir vitrinose dardo gatvių vaizdą. Palangoje esančiose gintaro dirbtuvėse pagal rytietiškus dramblio kaulo figūrėlių pavyzdžius, nepaisant gintaro medžiagiškųjų savybių, gaminami drambliukai ir bezdžionės, daugiau nei pusė gintaro gabalo išmetama į atliekas. Prekybos ministerijos, kuriai priklauso dirbtuvės, Meno taryboje nėra nei vieno dailininko. Žaislų vaikams asortimentas skurdus, pasibjaurėtini žaislai gaminami vienoje iš artelių pagal „iš Zagorsko atsivežtus štampos“. Prekyboje esantys siuvinėjimo pavyzdžiai – „gulbės, povai, šuniukai, vaikiukai su XIX a. madų drabužiais, [...] peizažai su palmėmis ir kruvinai pasruvusiais saulėlydžiais [...] susidaro įspūdis, kad tai ne tarybinio žmogaus vaizduotės padarinys o praeito šimtmečio pabaigos pigių miesčioniškų žurnalų spalvotų priedų iškarpos, pritaikytos siuvinėjimui“¹⁸.

Panašiu kiču – šio termino dar nebuvo,

17 Drėma, V., Galdikas, V., Skinkys, A. Reikia žygio prieš chaltūrą. *Literatūra ir menas*, 1956 09 08.

18 Ten pat

vartojamas ideologinę konotaciją turintis, atsakingoms institucijoms įgeliantis „miesčioniškas šlamštas“ – turguje prekiauja savamoksliai dailininkai, taip pat ir keli turintys diplomus. Retoriškai klausama, kodėl valstybė skyrė pinigus jų mokymuisi, kodėl biurokratiniai trukdžiai apsunkina kelią dirbti pagal specialybę gamyklose, kuriose dailininkai būtini?

Kalbantieji dailininkų bendruomenės vardu siūlė išeiti. „Dailės“ kombinatų taikomosios dailės dirbiniai „pasižymi skoningumu ir meniškumu, tęsia turtingas lietuvių nacionalines ir liaudies meistrų tradicijas“, tačiau jie gaminami nedideliais kiekiais ir yra nepigūs. Kad vartotojai galėtų įsigyti pigesnių, bet ne prastesnių, reiktų masiniais tiražais gaminti mažąją skulptūrą, išleisti grafikos reprodukcijas: pavyzdžiui, J. Kuzminskio Vilniaus miesto vaizdus, A. Makūnaitės, L. Paškauskaitės estampų reprodukcijas, skulptoriaus L. Žūklio poeto Strazdelio portretą. „Dailės“ kombinatuose padirbinamų keramikinių statulėlių asortimentas galėtų būti įvairesnis ir patrauklesnis: glazūrų spalvingumas atsiskleistų mūsų miškų paukščius ir žvėrelius vaizduojančiose animalistinėse statulėlėse, etalonais serijinei gamybai turėtų tapti skulptorės N. Gaigalaitės statulėlės ir parodų žiūrovams patinkančios L. Strolio, Jono Mikėno, V. Manomaičio vazos¹⁹.

Taigi liaudies raizinių menines priemones perfrazuojančių grafikų reprodukcijos ar tautinio sąjūdžio laikų poeto Antano Strazdo atvaizdas, pagal prieškarę profesionalią nacionalinę taikomąją dailę formavusių keramikų kuriamus etalonus

19 Ten pat.

gaminamos dekoratyvinės vazos, dubenys Lietuvos žmonių namuose yra laukiami, paklausūs. O stabdyti skonį žalojančio kičo, kurio pavyzdžiai gaunami iš įvairių Sovietų sąjungos šalių, gamybą – dailininkų bendruomenės ir dailininkų institucijų pareiga. Čia nesunku išvelgti savos šalies dailės tradicijų pirmenybės konotaciją, juo labiau, kad ezopo kalbą inteligentija, o ir platesnis skaitytojų ratas, buvo išmokęs.

Tais pačiais metais Feliksas Daukantas, dizaino propaguotojas, modernių papuošalų iš gintaro autoriaus, publikavo straipsnį „Pakelkime estetinę buities kultūrą“²⁰, kuriame rašė apie iškabas bei vitrinas, gyvenamąjį interjerą, kuris turi būti „stilingas ir vieningas“, apie eksperimentinių baldų dirbtuvių steigimą ir padėti „Lietuvos aukso“ vadinamo gintaro dirbtuvėse Palangoje, kur būtina „užkirsti kelią chaltūriškam ir beatodairiškam šios medžiagos žalojimui ir švaistymui.“ Daukantas aiškino pramoninių gaminių dizaino (dar nevertodamas žodžio „dizainas“) svarbą „plačiųjų liaudies masių“ skonio lavinimui ir būtinybę įsteigi „kompetetingą produkcijos estetinės kokybės organą.“ „Jei vaizduojamoji dailė yra mus supančio gyvenimo vaizduotoja, tai taikomoji dailė yra mūsų aplinką kuriančioji dailė[...] daikto estetinės kokybės klausimai išplaukia ne iš tuščio estetizmo, – juos iškelia rūpinimasis žmogumi, jo poreikių maksimaliu patenkinimu“²¹.

Socrealizmo doktrinoje vaizduojamosios dailės kūrinio vertingumas buvo tiesiogiai susietas su ideologine funkcija, o dekoratyvinės ir taikomosios dailės atveju

teko pripažinti estetinės paskirties viršenybę ir tai legitimavo menininkų ir meno kritikų išsakomų vertinimų svarbą, meno bendruomenės kompetencijas spręsti.

Kaip vertinti dailininkų pasisakymus, kurie galėtų sugestijuoti mintį, kad sovietinėje Lietuvoje nacionalinė kultūra nėra profanuojama bei ribojama, kad „lietuvių tarybinės liaudies“ materialiniai ir estetiški poreikiai bus tenkinami šiuolaikiškais bei „nacionalinį koloritą“ turinčiais daiktais? Ar tai stalininių laikų pabaigos ir prasidėjusio atlydžio optimistinės nuotaikos? Ar būta konjunktūrinių sumetimų, kolaboravimo? Pritarčiau dabartiniuose sovietmečio tyrinėjimuose susiklosčiusiam nuosaikiam požiūriui ir, pasak Vytauto Rubavičiaus, „giluminės hermeneutikos patirties“ reikalingumo sovietmečio tyrimuose nuostatai²².

Taigi dailininkų bendruomenės plėtotą „buities estetinės kultūros“ diskursą vertinčiau kaip lietuviškosios kultūrinės tapatybės saugos ir raiškos veiksnį. Suprantama, pagal sovietmečio viešojo diskurso taisykles lietuvių tautą privalu vadinti „tarybų Lietuvos liaudimi“, kuriai socialistinėje santvarkoje sudarytos sąlygos tenkinti ir lavinti estetinius poreikius. Bet svarbu, kad išmanančių kaip tai daryti meno lauko veikėjų, t. y. menininkų ir meno kritikų, Dailininkų sąjungos kaip menininkų organizacijos, pareiga nurodyti trūkumus ir siūlyti sprendimus. Valdžios institucijoms teko pripažinti, net jei tik formaliai, kad ne pramonės bei prekybos ministerijų valdininkai ar ideologijos funkcionieriai, bet menininkai kompetetingi spręsti apie

20 Daukantas, F. Pakelkime estetinę buities kultūrą. *Literatūra ir menas*, 1956 10 27.

21 Ten pat.

22 Rubavičius, p. 19.

daiktų estetinę kokybę ir jų balsą privalu išgirsti. Prasadėjus atlydžiui ir stalininių laikų socrealizmo kanonui prarandant apibrėžtumą, taikomoji dailė, knygų grafika tapo tomis sritimis, kuriose nuslopo ideologinio kriterijaus veiksmingumas ir buvo įmanoma prasiplėsti santykinės meno autonomijos ribas.

Liaudies menas

„Viena iš pagrindinių lietuvių liaudies dekoratyvinės taikomosios dailės šakų yra dailieji audiniai [...] Dailiųjų audinių kūrimo tradicijos per išstisus šimtmečius iš kartos į kartą perteiktos drauge su darbo patirtimi keitė raštų ornamentiką ir tobulino spalvinius jų derinius [...] Dailieji audiniai tapo neatskiriamas lietuvių namų reikšmės ir puošmenos objektas, vaidinęs moters buityje gana svarbią rolę. Jei prisiminsim mūsų liaudies dainas, visur rasim „audėjų“, „plonų drobėlių“, „dūzgiančių staklių“ motyvus, šiltai įpintus į posmus, iškeliančius darbo grožį [...] Išmokusios iš motinų, mergaitės šį darbą atlikdavo su dideliu kūrybiniu įsijautimu ir meistryste. [...] Ir šiandien daugumai mūsų tarybinio kaimo moterų savos tos gražios tradicijos. Įsisavinusios turtingą savo senelių ir prosenelių audėjų techninį įgūdį, jos savitai ir originaliai pina spalvotus raštus, duodamos subtiliausių spalvų derinių“²³.

Cituotas Bronės Jacevičiūtės pranešimas „Lietuvių liaudies dailės kūrybinės problemos“ minėtoje konferencijoje yra pavyzdys, kaip, laikant meninį skonį tautos

genetinėje ir kultūrinėje atmintyje esančia duotybe, raginama puoselėti tradiciją, užkirsti kelią profanavimui ir remtis ja profesionaliojoje dailėje.

Socrealizmo viešajame diskurse buvo privalomas ideologinis darbo grožio pabrėžimas ir pranešėjos pasisakyme šis akcentas yra. Bet darbščioji audėjė – tai ir lietuviškąją tapatybę, tautos etnopsicologinių ypatumų sąlygotą subtilų skonį – atstovaujanti figūra ir šis akcentas taip pat yra. „Lietuvių literatūros ir meno dekadros metu Maskvoje buvo eksponuota apie 600 liaudies dailiųjų audinių. Šie eksponatai buvo surinkti iš įvairių krašto vietų, iš įvairių rajonų ir apylinkių, bendrame parodos aptarime, pabrėžiant mūsų audinių savitumą ir spalvinių derinių subtilumą, buvo kreipiamasi į mūsų dailininkus, patarta nesigėdyti pasimokyti iš liaudies audėjų, kurios intuityviai sugeba išgauti tokį išieškotą spalvinį derinį“²⁴.

Galima tik spėlioti, ar prieškaryje literatūrą studijavusiai, pokaryje tapybos specialybę baigusiai Jackevičiūtei buvo žinoma Sofijos Čiurlionienės-Kymantaitės ištara apie liaudies dainų ir audinių „ypatingą grožį, kuris turėtų tapti būsimos lietuvių dailės pamatu“, bet liaudies kūrybos vaidmuo ketvirtame dešimtmetyje formuojantis nacionalinei dailei pokario dailininkams buvo žinomas ir pranešime kalbama apie liaudies kūrybos meninio vertingumo akcentavimo svarbą. Įrodinėjama, kad būtina sudaryti sąlygas kaimo audėjoms dirbti tradiciškai, o ne pagal „Dailės“ kombinuose padarytus etalonus, nes juk „dailininko – tekstilininko suprojektuoti dalykai neturi to betarpiškumo kaip kai-

23 Lietuvos TSR dailininkų sąjunga, Pabaltijo tarp-respublikinės taikomosios dailės parodos... p. 40.

24 Ten pat.

mo audėjos kūryba“, ir kai audėja tampa dailininko eskizo išpildytoja, jos „kūrybinė iniciatva negali reikštis pilnumoje.“ Jacevičiūtė pagarsino faktą, kad Dailininkų sąjungos vardu jau ir anksčiau buvo kreiptasi į Verslinės kooperacijos valdybą su siūlymu perimti Ukrainos patirtį: ten liaudies meistrai namudininkai suburti į arteles ir taip užtikrinamas aprūpinimas medžiagomis ir dirbinių pardavimas. Bet klausimas vis nesprenžiamas nes „organizacijų vadovai dar nepakankamai įsisavino neginčijamą kaimo audinių ateities reikalą ir per mažai vertina liaudies sugebėjimą savarankiškai tvirti aukštos meninės vertės dalykus.[...] Neškim mūsų kuriančios liaudies tradicijas į kasdieninę buitį“²⁵ – tartum verslo plano sudarytoja įtikinėja Jacevičiūtė jo sėkme, nes menininkai žino, jog „kuriančios liaudies tradicijos yra gyvos“, jog potencialūs pirkėjai ir gamintojai grožio jausmą paveldėjo iš to paties šaltinio, taigi gaminiai turės paklausą ir, savo ruožtu, lavins skonį.

Dailės nacionalinio savitumo gairės

Aukščiau aptartų dailininkų pasisakymų vaidmuo meno lauke neabejotinas. „Tarprespublikinės (Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR) taikomosios dailės parodos“ aptarimo – konferencijos rezoliucijoje²⁶ buvo suformuluotos ir sprendimų vyriausybės lygmenyje laukė priemonės trūkumams pašalinti.

1956 m. kovo mėnesį priimtas LSSR Ministrų tarybos nutarimas „Dėl priemonių dekoratyvinei taikomajai dailėi išvystyti

Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje“²⁷. Taigi, dailininkų pastangos siekiant gyvenamosios aplinkos estetinės kokybės, modernumo, europietiško buvo reikšmingos. Prisiminkime, kad nuo atlydžio laikų Lietuva, Latvija, Estija dėl savo kasdienybės kultūros buvo vadinamos Sovietų sąjungos „vakarais“ ir tai, reikia manyti, kėlė tautinę savivertę. Taip pat kaip ir lietuvių taikomosios dailės kūrėjų dalyvavimas tarptautinėse parodose.²⁸

Menininkų bendruomenė, kurioje šeštojo dešimtmečio antroje pusėje dailės klausimais kalbėjo ir straipsnius publikavo

27 Nutarimo autoriai buvo numatę įtraukti dailininkus ir liaudies meistrus į vartojimo prekių pavyzdžių projektavimą, stiprinti taikomosios dailės specialistų rengimą, periodiškai organizuoti vartojimo prekių pavyzdžių parodas, plėsti stiklo, gintaro ir kitų dirbinių gamybą. Šiuolaikine terminologija kalbant, nutarimas buvo orientuotas į dizaino sritį, galinčią gausinti „vartojimo prekių“ projektavimą ir gamybą. Šis nutarimas turėjo skatinti taikomosios dailės dirbinių produkcijos masiškumą, kuris buvo įmanomas tik gaminant juos dideliais kiekiais. „Dailės“ kombinatai ir lengvosios pramonės įmonės, tenkinusios kasdienės paskirties daiktų – audinių, kilimų, baldų, keramikos – poreikį, sulaukė išskirtinio vyriausybės dėmesio. Nors lengvosios pramonės įmonių steigimas, plėtra ir atnaujinimas buvo vyriausybės reikšmės darbai, kuriuos atliko valstybės institucijos, neretai įmonių atsiradimą spartino pavienių asmenų iniciatyva, dailininkų ir valdininkų tarpusavio ryšiai. Natalevičienė, L.

28 Pavyzdžiui, „Lietuvos keramikai dalyvavo 1958 m. pasaulinėje keramikos parodoje Ženevoje (Šveicarija) ir 1959 m. tarptautinėje keramikos parodoje Ostendėje (Belgija) [...] 1958 m. pasaulinėje parodoje Briuselyje ir Sovietinio mokslo, technikos ir kultūros parodoje Niujorke buvo eksponuojama Kauno „Dailės“ kombinato keramika (Briuselyje apdovanojta aukso medaliu). Tais pat metais tarptautinėje keramikos parodoje Japonijoje pristatyta Kauno kombinato Keramikos cecho serijinė produkcija“. Natalevičienė, L.

25 Ten pat, p. 43.

26 Ten pat, p. 145–147.

jau ne vien dailininkai bet ir dailėtyrininkai, kritikuodavo oficialialiojoje retorikoje įsitvirtinusių atributišką nacionalinio savitumo sampratą. Norint kad lietuvių taikomoji dailė pasiektų aukšto meniškumo ir pasižymėtų nacionaliniu savitumu, liaudies meno stilizavimas neturėtų būti traktuojamas kaip nesunkiai atliekama kompiliacija – aiškino recenzentai.

Pavyzdžiui, apie taikomąją dailę respublikinėje parodoje rašęs menotyrininkas Stasys Pinkus: „Beveik visiems parodoje eksponuojamiems audiniams, kilimams būdingas liaudiško ornamento panaudojimas. Bet liaudies meno motyvus dailininkai naudoja ne visur saikingai ir ne visada taikliai [...] kai pamatai, jog dailininkai taip drąsiai ir gausiai skolina ornamentus iš visai kitų medžiagų ir technikų – skrynių, spintų, prieverščių puošimo – imi abejoti šio kelio teisingumu – perkrauta, pasigendama aiškumo ir paprastumo“, o tai nutinka „dėl žinomo dėsnio: kitos medžiagos pagimdytas ornamentas sunkiai prigija naujoje dirvoje“²⁹.

Ir keramikos ekspozicijoje yra kūrinių, kuriuose „dekoru motyvas neatitinka medžiagos savybių“: E. Tulevičiūtės-Venckevičienės dekoratyvinėse lėkštėse „kartu su tradiciniu porceliano dekoravimu aukso apvadais panaudoti stambūs liaudiško charakterio augaliniai motyvai [...] B. Zigmantaitė panaudojo margučių puošimo motyvus, tačiau jie per „kieti“ ir svetimi medžiagai“³⁰.

Recenzentas gerai įvertino J. Kačinskaitės-Vyšniauskienės dekoratyvines lėkštes,

kurioms pasirinkti „liaudies mugių meduolių dekoravimo motyvai“ ir įvardino ne vieną sėkmingą liaudiškos ornamentikos panaudojimo tekstilės kūriniuose atvejį.

„Jo darbuose teisingai suprasta daikto paskirtis, daiktų formos yra labai paprastos, stabilios ir neperkrautos dekoratyviniais puošmenimis.[...] Dauguma dail. J. Mikėno vazų turi savitą, turtingą spalvą ir, svarbiausia, jų spalvos nedarko daikto formos. Dailininko darbuose gyvos lietuvių liaudies tradicijos“ – sakė apie pamatinių liaudies meno ypatumų recepcija o ne stilizavimu grindžiamą santykį Jono Mikėno, lietuvių keramikos mokyklą formavusio dailininko kūryboje kitas prieškarinio kartos dailininkas, profesorius Liudvikas Strolis³¹. „Latviams būdingos etnografinės indų formos ir labai paprastos spalvos. Tenka tik truputį suabejoti, ar racionalu be perkūrimo naudoti senas formas naujos paskirties daiktams“, juk liaudies keramikoje „spalvinė gama buvo rūsti ir labai paprasta tiktai todėl, kad liaudies meistrai nežinojo technologijos ir vartojo nedaug metalų oksidų glazūros spalvinimui. Tačiau ne visi latvių keramikai akiai laikosi rūsčios spalvinės gamos“³², – samprotavo autoritetingas dailininkas apie „aklą“ tautodailės stilizavimą.

Taigi dailės kritika kvestionavo socrealizmo doktrinos diegtą atributišką meno nacionalinio savitumo sampratą ir padėjo plačiam kultūrinės spaudos skaitytojų ratui suprasti, kad pats savaime liaudies meno stilizavimas neužtikrina tautinio savitumo raiškos arba ji būna banali, paviršutiniška. Kai skoliniai iš liaudies meno atlieka atribū-

29 Pinkus, S. Nauji keliai ir laimėjimai. *Literatūra ir menas*, 1958 04 05.

30 Ten pat.

31 Strolis, L., Balčikonis, J.

32 Ten pat.

to vaidmenį, menininė vertė menka, o kad pasiektų aukštesnį meniškumą, dailininkui būtinos žinios ir talentas transformuoti raiškos priemones iš vienos dailės šakos į kitą ir t. t. Dailės kritikoje imamas nacionalinį savitumą aptarti ne vien kaip stilistikos, bet kaip inspiracijų iš liaudies kūrybos pasaulėjautos klausimą.

Pabaiga

Socialistinio realizmo kanono irimas, pakitęs santykis su modernizmu ir nacionalinės dailės tradicija buvo atlydžio laikotarpio reiškiniai, kurie anksčiausiai formavosi ideologinio angažuotumo reikalavimo požūriūriu neutraliausioje sferoje, t. y. taikomojoje ir dekoratyvinėje dailėje, knygų ir taikomojoje grafikoje. Šiame straipsnyje buvo tiriami šaltiniai, atskleidžiantys taikomosios dailės būklę ir jos kritinę refleksiją – tai

1955 m. įvykusios „Pabaltijo tarprespublikinės taikomosios dailės parodos Vilniuje aptarimo – konferencijos“ pranešimai ir keliais vėlesniais metais kultūrinėje spaudoje publikuoti straipsniai.

Atliktas tyrimas leistų tvirtinti, tautos kultūrinės tapatybės saugai bei raiškai pasitarnavo ir dailininkų bendruomenės kritiškas nusistatymas oficialiojoje retorikoje skelbtos atributiškos meno nacionalinio savitumo sampratos bei ją įgyvendinusių artefaktų atžvilgiu, ir liaudies kūrybos, kaip tautos etnopsichologinės savasties perteikėjos, reikšmės akcentavimas, ir dailininkų iniciatyva plėtotas gyvenamosios aplinkos estetinės kokybės diskursas. Temos tyrimą tikslinga būtų tęsti nagrinėjant atlydžio laikotarpio pradžios grafiką, sutelkiant dėmesį į liaudiškojo primityvizmo recepciją kaip nacionalinės mokyklos ypatumą ir jo traktuotes.

Literatūra

Antanavičiūtė, R. Stalininis „penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m., *Menotyra*, 2009, t. 16, nr. 3/4, p. 161–172.

Baliutytė, E. Atlydis. *Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir svokos*, p. 33–51.

Bernotienė, G. Tautosaka sovietmečiu. *Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir svokos*, p. 360–377.

Борев, Ю. *Социалистический реализм*

взгляд современника и современный взгляд. Независимая академия эстетики и свободных искусств, 2008, с. 143–146.

Dovydaitytė, L. Ekspresyvumas kaip kalba ir ideologija „Atšilimo“ laikotarpio Lietuvos tapyboje. *Acta Academia Artium Vilnensis*, 2006, 43, p. 199–212.

Drėma, V., Galdikas, V., Skinkys, A. Reikia žygio prieš chaltūrą. *Literatūra ir menas*, 1956 09 08.

Daukantas, F. Pakelkime estetinę buities kultūrą.

Literatūra ir menas, 1956 10 27.

Grigoravičienė, E. Tema, gyvenimas, žmogus – kūrybiškosios socrealizmo plėtros gairės. *Menotyra* 40 (3), 2005, p. 28–41.

Grigoravičienė, E. Sovietmečio dailė: tyrimų prasmės ir metodologijos klausimai, *Lietuvos dailės istorikų draugijos biuletenis*, 2006, Vilnius: VDA leidykla, p. 21–26.

Grigoravičienė *Asmenybės kultas Lietuvos dailėje po „asmenybės kulto“*. Asmenybės: menas, istorija, dabartis,

sud. R. Vasauskaitė, *Kultūrologija* 15, Vilnius: 2007, p. 306–338.

Grigoravičienė, E. Dailė: Tapyba [Lietuvos tapybos nuo 1960 m. iki šių dienų istorija]. *Moder-naus meno muziejaus interneto projektas*, <http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-istorija/6871>

Ivanauskas, V. *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rasišytojai tautų draugystės imperijoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.

Jankevičiūtė, G. *Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai*. *Menotyra*,

2009, t. 16, nr. 3–4, p. 130–149.

Jankevičiūtė, G. Dailė kaip propaganda 1939–1940 m. *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 121–139.

Jankevičiūtė, G. Dailininkas politikos sąpūtuose: Lietuva 1939–1944 m., *Meno tyra*, 2018, t. 25, nr. 4, p. 317–338.

Laukaitytė, R. Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944–1961). *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, p. 153–177.

Lietuviškoji nomenklatura 1956–1990 metais: tarp sovietinės sistemos ir neformalių praktikų. Šaltinių rinkinys, sud. S. Grybkauskas. Vilnius: Auksa žuvys, 2015.

Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

Lietuvos TSR dailininkų sąjunga, Pabaltijo tarprespublikinės taikomosios dailės parodos Vilniuje aptarimo – konferencijos Vilniuje medžiaga: dienotvarkė, pranešimai, pasisakymų tekstai, rezoliucija ir kt. 1955 lapkričio 14–15. *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, F. 146, ap. 1, b. 162, l. 223.

Natalevičienė, L. Taikomoji dailė 1955–1974: Folklorinis modernizmas, *Lietuvos kultūros istorija nuo pokario iki šių dienų*: taikomoji dailė, Modernaus meno centras, <http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-istorija/taikomoji-daile/19551974-folklorinis-modernizmas/>

Nevienareikšmės situacijos. Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

Pinkus, S. Nauji keliai ir laimėjimai. *Literatūra ir menas*, 1958 04 05.

Pleikienė, I. Tarp mito ir tikrovės. Dailės cenzūra sovietinėje Lietuvoje. *Naujasis Židinys – Aidai*, 2007, Nr. 4, p. 89–94.

Putinaitė, N. Šiaurės Atėnų tremtiniai arba Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius: *Aidai*, 2004.

Rubavičius, V. *Tarybmečio dailininkų „laisvosios kūrybos zona“*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2020.

Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir sąvokos. sud. A. Kalėda, R. Kmita, D. Satkauskytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

Streikus, A. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis Židinys – Aidai, 2018.

Strolis, L., Balčikonis, J., Gudynas, P., Daukantas, F. Taikomajai ir dekoratyvinei dailei platesnį kelią į mases. *Literatūra ir menas*, 1955 10 29.

Tarp estetikos ir politikos. Lietuvių literatūra sovietmečiu. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

Ūsaitė, K. Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980. *Genocidas ir rezistencija* 2(18), 2005. p. 119–131.

Veljataga, P. Stalininio laikotarpio dailės kritika Lietuvoje: doktrininė retorika ir meniškumo sauga. *Logos*, 2019, Nr. 99, p. 135–142.

Veljataga, P. Kas nutiks Čiurlioniui? Ideologinės manipuliacijos 1950-ais Dailininkų sąjungoje vykusiame aptarime „Dėl M. K. Čiurlionio kūrybinio palikimo įvertinimo“.

Čiurlionis ir pasaulis. Estetikos ir meno tyrinėjimai. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019, p. 497–509.